

Családtörténet...

1982. júniusában a Történettudományi Intézet két feudáliskori osztálya megvitatta Granasztói György *A polgári család a középkorvégi Magyarországon* című tanulmányát, amelyet egyébként 1982. évi. 4. számunkban közöltünk. A vita nem csupán azt tükrözte, hogy a téma iránt nagy az érdeklődés, hanem azt is, hogy a közelmúltban számos, szélesebb nyilvánosságra számot tartó elméleti és tényszerű megállapítás született. Reméljük, hogy Veress Éva, Szűcs Jenő és Balázs Magdolna – Katus László most következő írásai, melyek az említett vitaülésen elhangzott hozzászólásaikon alapulnak, lendületet adnak a korai, modern történeti igényű család kutatásnak.

SZÜCS JENŐ

Háztartás és család a 13. századi Magyarországon szolgai állapotú parasztnépességében

1.

A középkori paraszti társadalom mikrostruktúráinak, mindenekelőtt a családszerkezetnek forrásszerű statisztikai vizsgálati lehetősége fordított arányban áll a parasztság jogaival – a feudalizmus kötöttségein belül elnyert „szabadságaival”. Amíg az agrárnépesség jelentékeny hányada jogilag szolgának (*servus, mancipium*), a birtok „dologi” tartozékának számított,¹ vagy akár fél-szolgai (*libertinus* vagy *condicionarius*) minőségben volt a földhöz kötve (*terrae, glebae adstrictus*)², az egyházaknak tett kegyes adományok, monostoralapítások vagy birtokösszeírások alkalmával általában fejenként (*per capita*) vagy háztartási-családi egységek (*mansio*) szerint volt szokás számba venni a személyi állományt. Az 1250 előtti két évszázadból közel nyolcvan ilyen „emberleltár” ismeretes több mint kétszáz településről.³ A statisztika lehetőségei ott érnek véget, ahol a parasztság „első felszabadulása” kezdődik. Személyükben *liber*, szabadon költöző, telkes jobbágyok családjait már sohasem vették *per capita* leltárba. A kései középkor urbáriumai rendszerint csak a jobbágytelek

¹ A szolga adható-vehető vagyontárgy (*res*) és „birtoktartozék” (*pertinentia*) minőségére Szabó István: *A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrár-történeti Szemle*, 5 (1963), 20, 28.

² E jogállapotok jellemzése legutóbb Szűcs Jenő: *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyosság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok*, 115 (1981), 10–14.

³ Számbavételük és gazdaság-, településtörténeti szempontból való statisztikai feldolgozásuk Szabó István, i. m. (1. jz.), 21–33. 3.

használóját, a családfőt nevezik meg; még a jobbágháztartás férfiállományának (fiúgyermek, testvérek, „egy kenyéren” élő férfi rokonok vagy alkalmazottak) számbavétele is csak a 17. században, a parasztság röghöz kötésének folyamánként tér vissza.⁴ De a korai századok viszonylag bőséges anyagának nagy többsége sem alkalmas a családszerkezet megbízható vizsgálatára, mert az oklevelek gyakran csak általánosságban utalnak az együttélő családtagokra (pl. *cum uxore, filiis et filiabus*), ha pedig személyenként veszik is számba a szolgálónépet, az eljárás többnyire egyazon forráson belül sem következetes, az előszámlálás kihagyásos, a nyerhető minta végül is túl kicsiny és töredezett. A legelterjedtebb, hogy a „leltár” a családfőön kívül csak a fiúgyermeket és az esetleg együttélő fitestvéreket, valamint egyéb férfirokonokat öleli fel, minthogy ők örökítették tovább a szolgálat nemét; amellett az összeírások technikája nem ritkán homályt hagy atéren, hogy pontosan mely személyek együttese tekinthető egyazon háztartásnak. Statisztikai szempontból ez a kettős szervi hibája az e nemben legtömegesebb mintát nyújtó forrásnak, a tihanyi apátság népei 1211. évi összeírásának is, mely több mint félezer – több-kevesebb önkényességgel kikövetkeztethető – háztartásra terjed ki.⁵

Annál nagyobb az értéke ama néhány – a történeti irodalomban eddig figyelemben nem részesített – kivételnek, melyek a kivitelezést tekintve is valóban „fejenként”, név vagy szám szerint sorolnak fel egy-egy körülhatárolt kisebb népességszámot, nem mellőzve a nőket, a feleségeket és leánygyermeket, valamint az együttélő nőrokonokat sem. A tatárjárás előtti idők „emberleltárai” között mindössze három ilyen akad.

Amikor Folkmar (*Fulcumarus*) comes az 1181. évben két Veszprém megyei *prediumot* adományozott a bakonybéli apátságnak, az oklevél az ekefogatokhoz rendelt szolgálócsaládok (*mansiones cum filiis et filiabus*) és a birtokok egyéb személyzete esetében tekintettel volt a leánygyermekre és a családok nőtagjaira is (anya, nővér). Mindazonáltal a forrás hiányossága – az alábbiakkal ellentétben –, hogy egyrészt a feleségeket mégiscsak figyelmen kívül hagyta, másrészt adatszolgáltatása következtelen. A birtokok egyikén, Merétén (*Meretha*) a családtagok felsorolása elmaradt, ily módon csak a másik birtok, a földrajzilag azonosíthatatlan *Palan predium* szolgálóállománya ismert, ez viszont igen kis mintát nyújt (8 háztartásban 22 személy).⁶ Már számottevőbb és viszonylag pontosabb mintát szolgáltat az időben következő oklevél, mely a Sopron megyei Mihály (*Michal*) *predium* 1198. évi eladományozása alkalmával vette számba a birtok személyi állományát (23 háztartásban 69 személyt), részint családost (*mansiones servorum*), részint magános, feleség nélkül élő szolgálókat (*capita servorum non habentum uxores*), akikhez még négy *libertinus* háztartás járult.⁷

⁴Ilyen jellegű forrásbázis statisztikai feldolgozása *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. *Történelmi Szemle*, 1 (1958), 379–427. A 14–16 században csak elszigetelt, statisztikai értékelésre alkalmatlan adatok találhatók elszórtan az oklevelekben. Vö. *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. *Kovacsics J.* (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963, 111, 172. jz.

⁵A fiúgyermek arányára ebben, valamint az aradi egyház népeinek 1177. évi összeírásában és további 11 oklevél „leltáraiban” 1135 és 1266 között *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század), Bp. 1971, 80–82.

⁶A pannonhalmi Szent Benedek rend története. Szerk. *Erdélyi L.* és *Sörös P.* Bp. 1902–1916. (a továbbiakban PRT) VIII. 277. Nem vehetők figyelembe Merétén a szőlőművesek sem, mert a szövegből („*Item dedi sex vineas cum quinque vinitoribus, Atta cum quatuor filiis*”) a család/háztartás mibenléte nem egyértelműen világlik ki.

⁷Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Red. *G. Fejér*. Budae 1829–44 (a továbbiakban *Fejér*), II. 345 (Reg. Arp. 172). Az egyedül élő szolgáló természetesen itt is, mint egyebütt külön-külön „háztartásként” számítandók. Hiányossága az információ, hogy a *libertinus* családokban a feleségeket már nem sorolták fel, sőt alighanem a leánygyermek is azért hiányoznak, mert e jogi-társadalmi körben rájuk már nem voltak tekintettel. (*Libertinusok* esetében egyébként általában már a fiúkat sem volt szokás „fejenként” számba venni.) Utóbbi téren nincs mód hipotetikus korrekcióra sem; ami a feleségeket illeti, azzal a feltevessel éltünk, hogy a gyermektelen, testvérével együtt élő *Vendic* kivételével (l. l. táblázat, 21. sorszám) a többi három családban számolhatunk egy-egy *uxor* jelenlétével.

Még bővebb, s az adott struktúrára nézve talán a legjellemzőbb a harmadik statisztikai minta. A Baracska nembeli Baran fia Ipolit *comes* és felesége, Margit asszony által az 1212. évben a Fejér megyei Baracsán (*Boroksa*) alapított monostornak adományozott birtokállomány hat településén, Baracsán kívül a szintén Fejér megyei Varajt (*Woreod*) negyedén, továbbá Bodajk (*Bodokt*), Tölgye (*Tulge*) és az azonosíthatatlan *Kenezna* és *Cincha* nevű *predium*okon a személyenként előszámolt népesség (43 háztartásban 106 személy) minden jel szerint teljes.⁸

A három mintát – kivált az elsőt és a harmadikat – az hozza közös nevezőre, hogy a birtokok *predium* megnevezése a gazdasági-társadalmi minőséget tekintve is azonos struktúrát takar: azt a szolgálóerővel működtetett jellegzetes korai feudális „földesúri üzemet”, archaikus majorság-jellegű telepet, melynek magyarországi meglétét és jellemző vonásait a 11–13. századi agrárfejlődésben Szabó István rekonstruálta.⁹ Mind a veszprémi Palan *predium*on, mind a Fejér megyei Baracsán és tartozékain szabályszerűen hol egy, hol két ekefogathoz beosztott szolgacsaládok (*mansiones mancipiorum*) művelték a földet, gazdaságuként két vagy négy család. (Az *aratum boum* e korban rendszerint nyolc ökröt jelent.) Rajtuk kívül hol magános, hol családós házi rabszolgák és szolganők (*servi, ancille*),¹⁰ valamint Baracska tartozékai közül négy *predium*on szintén szám szerint leltárba vett állatállomány (ménes, gulya, konda, juhnyájak) mellé beosztott pásztorok alkották a megismerhető populációt. A soproni Mihály *predium* annyiban különbözik, hogy bár itt is jelen vannak a magánosan élő szolgák („házi rabszolgák”), a családós szolganép számbavételénél hiányzik az ekefogatok leltára, holott ez a szokványos „prédiális” üzemenknél elmaradhatatlan, sőt szabályszerűen megelőzi az emberállományt, minthogy az eke és az ökrök értéke vetekedett az emberi munkaerő „árával”; nem az emberhez *assignálták* a munkaeszközt, hanem az eszközhöz az embert.¹¹ Valószínű, hogy e nyugat-dunántúli birtokon a létszámában pontosan megismert kilenc szolgacsalád már „földre ültetett” – „házas-földes” – szolga lehetett,¹² félig tehát már kiemelkedett a „prédiális” struktúrából, amit valószínűsít, hogy az állományhoz négy *libertinus* család is tartozott. Hogy a családstruktúrában is megmutatkozik-e ez gazdasági-szociális különbség, arra az alábbi elemzés ad választ.

A szolgálai jogállapot felszámolódása legalábbis a nagyobb és fejlettebb egyházi birtokszervezetekben már a 12–13. század fordulóján táján számottevően előrehaladt. A földesúri ekefogattal dolgozó szántók és egyéb szolgák aránya Tihany tartozékain (1211) 15 százalékra, Pannonhalmi birtokain a tatárjárás előestéjére (1237/40) megéppenséggel 6 százalékra apadt le; itt már „igazi szolgák” (*veri servi*) néven különböztették meg őket az egyébként fél-szolgai és kondicionális népességen belül. Noha a világi magánbirtok egyelőre konzervatívabb volt (a statisztikailag megismerhető birtokokon a *servus* jogállapot helyenként még 40–60 százalékban volt jelen),¹³ a századforduló után a folyamat itt is előtört. Éppen a szolgálai népesség kezdődő apadása indokolhatta az említett teljesebb, a nőkre is kiterjedő számbavételt, minthogy minden „szolga” (*caput servorum*) értékesebbé vált, norma szerint 3 márkát ért.¹⁴ Még fokozottabban áll ez a tatárjárás utáni időszakra, amikor a népességpusztulás, majd a tömeges méreteket öltő szökések és az agrárstruktúra viharos belső átalakulása teljes válságba juttatta az avitt szolgálüzemetet, s már a szolgálai státus maradványelemeinek nagy többsége sem volt – legalábbis a nagybirtokokon – „funkcionálisan” szolgál, hanem juttatott gazdaságában önállóan művelte a földet. Viszonylag rövid, néhány évtizedes átmeneti állapot volt ez, amikor a *servitus* jogilag itt-ott még tartotta magát, a *servus* életkerete azonban gyakorlatilag már „parasztgazdaság” volt; „fejenkénti” különleges értékét az indokolta, hogy jóval több szolgáltatásra volt kötelezhető a *condicionarius*nál, nem is szólva a lassanként *jobbágy* nevet

⁸ Hazai Okmánytár. Kiad. Nagy I. stb. Bp. 1876–1891. (a továbbiakban HO), 8–11. (Reg. Arp. 276.) A tatárjáráskor valószínűleg kihalt Baracska nemzetségre *Karácsony J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900–1901. (a továbbiakban *Karácsonyi*), I. 203.

⁹ I. m. (1. jz.), *passim*.

¹⁰ E társadalmi kategóriára Szabó I. (1. jz.), 28.

¹¹ Szűcs, (2. jz.), 4–6, 14–16.

¹² A szolgák e kategóriájára Szabó I. (1. jz.), 30–32.

¹³ Szűcs, (2. jz.), 15–16.

¹⁴ *Hóman B.*: Magyar pénztörténet, 1000–1325. Bp. 1916, 520–521. L. az alább tárgyalandó 1272. évi ügyletet is.

elnyerő telkes parasztról. Ennek az átmeneti állapotnak köszönheti a statisztika azt a további két, kivételesen pontos fejösszeírást az 1270 körüli időből, melyeknek aztán századokon át nincs párjuk az agrárnépesség körében.

Az egyik összeírásra egy sajátos kárptótlási ügylet adott alkalmat. A politikai történetből jól ismert Miskolc nembeli Panyit, V. Istvánnak még ifjabb királysága idejéből egyik legfőbb párthíve (trónralépte után szőrényi bán, majd zalai ispán), királyának halála után alig egy hónappal, 1272 szeptember 3-án a fehérvári káptalan előtt kénytelen volt ígéretet tenni, hogy az alig másfél éve adományba kapott Pölöske (Zala m.) és Purbach (Sopron m.) várakat tartozékaikkal együtt tíz nap múlva visszabocsátja eredeti birtokosának, Hahót nembeli Arnold fia Miklósnak.¹⁵ Másfelől az uradalmihoz visszajutó zalai nagybirtokos a Panyit által a várakon végzett erődítési költségeket megtérítendő már a fehérvári megegyezés előtt – még augusztus folyamán – bizonyos számú szolgacsaládot (*servos et ancillas cum filiis et filiabus et uxoribus suis*) bocsátott át, akiket Panyit bán máris „magához szállíttatott át”, sőt az akció során kilenc fő meg is szökött. Az oklevélből egyértelműen úgy tűnik ki, hogy a szolgákat a Vas megyei Nicken bírt birtokrészéből utalta ki Miklós úr, ami logikus is: azt a tartozékot ürfítette ki a földesúr, mely – a Rába partján – a legcélszerűtlenebb módon távol esett magától a vártól, a Fertő-parti Purbachtól.¹⁶ A szolgacsoport utóbb megismert létszáma valóban egy falurész teljes népességére vall, jóllehet Fehérvárott a felek még csak 13 családfőt tudtak megnevezni (*quos nominare coram nobis potuerunt*) – akik aztán a későbbi összeírásban mind szerepelnek is. Nem innen-onnan, önkényesen összeteretelt népességről volt tehát szó, hanem organikus csoportról, noha valószínű, hogy maga az áttelepítés, a megszököttek alább említendő pótlása némi anorganikus színt vitt bele az együttesbe. A szolgákat dunántúli otthonukból Borsod megyébe, Miskolc környékére telepítették, ahol Panyit bán törzsbirtoka, a majdani éleskői uradalom magva terült el (Miskolc, Tapolca, [Hejő]Csaba, Kistokaj, Bála).¹⁷ A várak átadása 1272. szeptember 14-én a veszprémi káptalan emberének jelenlétében meg is történt. A szökött szolgák pótlására utólag megkapott még 6 főt Panyit bán, a többi három fejében pedig készpénzben 9 márkát.¹⁸ A felek azonban pontos leltárt kívántak az áttelepítettekről, ezért IV. László király parancsa¹⁹ értelmében az egrai káptalan kiküldötte 1273 kora tavaszán (jelentése már április 21. előtt a királyi udvarba érkezett) pontos jegyzéket készített arról a 83 szolgafőről (*capita servorum et ancillarum*), akik már az előző év ősze óta Borsodban éltek.²⁰ A jegyzék az együttélő személyek csoportjait – háztartás, ill. családi egységeket – egymástól *itemekkel* világosan elválasztva, név szerint felsorolja a családfőket, feleségeket, fiúkat és leányokat, esetenként egyéb családtagokat (vagy együttélő nem-család jellegű egységeket) neveit: 25 *item* alatt 83 „főt” (*caput*).

¹⁵ A hűtlenségbe esett Hahót nembeli várúr uradalmait 1270 dec. 10-én kapta adományba Miskolc Panyit. *Castrum Pyske* uradalmát 18 környékbeli, Zala megyei falu alkotta, a Fertő tó nyugati partján emelkedő *castrum Purpach* (utóbb Feketeváros) tartozéka viszont a közeli Kövesden (utóbb Szárazvám, Müllendorf) kívül csak a távolabbi, már Vas megyébe eső, Rába melléki Nick egy birtokrésze (*porcio*) volt. Árpád-kori új okmánytár. Szerk. Wenzel G. Bp. 1860–1874. (a továbbiakban ÁUO) IX. 6. (Rep. Arp. 1994.) A körülményekre vö. *Karácsonyi*, II. 121.

¹⁶ ÁUO IX. 7–8; újabban jobb kiadás: Urkundenbuch des Burgenlandes. Bearb. von I. Lindeck-Pozza. Graz–Köln 1965. (a továbbiakban UB) II. 25–26. A várak *restituoióját* előíró szövegrész: „*duo castra Pyske et Parbach vocata cum suis pertinentiis et quandam possessionem Nykch vocatam*” (az 1270. évi adományban Purbach tartozéka: „*cum porcione quam habuit in Nykch*”); majd alább olvasható, hogy a szóban forgó szolgákat Panyit bán „*traduci ad se fecerat de predicta possessione Nycolai.*”

¹⁷ *Karácsonyi*, II. 366–368.; Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. Bp. 1963. 755, 776, 787, 788.

¹⁸ A veszprémi káptalan 1272 szeptemberi jelentése tartalmilag említve abban az 1274 március 3-i oklevélben, mely különben átiratban az egész oklevélcsoportot fenntartotta. ÁUO IX. 94.; UB II. 49.

¹⁹ Reg. Arp. 2358.

²⁰ ÁUO IX. 46–47.; UB II. 32–33. Az oklevél tévesen 82 főben összegzi az összeírt személyeket.

Véletlenül pontosan ugyanezen évekből, s szinte pontosan azonos nagyságrendű minta maradt fenn a Dunántúl egy másik tájékáról. A kor másik ismert személyisége, Majs mester, a hasonló névű néhai nádor fia – ez idő tájt Béla herceg tárnokmestere és Somogy ispánja – Sándor nevű testvérével, valamint két osztályos rokonával, Miklós és István *comes*ekkel, a dárói Majos család őseivel együtt az 1263. évben a Tolna megyei Ábrahám faluban (a Kapos folyó mentén, Dombóvártól keletre) ciszterci monostort alapított. Az alapító oklevél szerint a monostor akkor Ábrahám és a szomszédos Csika faluban, valamint északabbra (Ireg mellett) Tengődön és Bóton összesen 30 szolgafőt (*capita servorum*) kapott, a családoknak kiutalt – szám szerint részletezett – ekefogatokkal és állatállománnyal együtt. Hogy az összevontan összegzett szolgafők hány családban oszlottak meg, arról akkor még nem értesülünk. További falvak és birtokrészek is tartoztak még az adományhoz, ahol azonban a népszerűségről már nem esik szó, kézenfekvő okból: ott már nem éltek szolgálói státusú parasztszok. ²¹ Csaknem évtized múltán, az 1272. évben az alapító kegyurak egyrészt megerősítették és pontosították az eredeti adományt, másrészt bővítették azt. A megerősítéshez tartozott – egyebek közt –, hogy most már név szerint felsorolták az említett négy faluban élő szolgákat, akik azonban akkor már 42 főt tettek ki és 10 családi egység közt oszlottak meg. ²² A harmadik fázisban, az 1273. évben már maga Majs *comes* „tett hozzá adományaihoz” egy bővítményt, mely egy kisebb birtokrész pótlásán és Szakály falu adományán kívül tulajdonképpen a megelőző évi új birtokadományok szolgálóállományának részletezése. ²³ Az Ábrahámotól nyugatra eső Alfalu ²⁴ és észak-keletre eső, szintén Kapos-menti Szakály falun kívül (ahol két, ill. egy szolgáló család élt) a többi szolga a távolabbi, szórt birtokrészekeken (*portio*) élt: a tolnai „Pichur” (Pikud?), a somogyi Visz és Döröcske falvakban (egy–három család), valamint a még távolabbi, Bodrog megyébe eső Dalacsán (egyetlen magános szolga). Ertelemszerűen e szolgálóállomány már az előző évi adománybővítéskor a monostor birtokába kerülhetett. Végeredményben tehát a két összefüggő 1272. és 1273. évi oklevél tíz falu eladományozott szolganépességét vette számba, 20 *itemmel* elválasztott háztartási, ill. családi egységben 81 személyt – pontosan az előbb tárgyalt szolgálóösszeírás tagolásával és információszolgáltatásával egybehangzóan, mindössze azzal a lényegtelen különbséggel, hogy a feleségek és mindkét nemű gyermekek általában nem nevéükön, csak szám szerint szerepelnek. ²⁵

Milyen értelemben minősültek „szolgának” az itt összeírt személyek? Kétségtelenül adható-vehető – mint a Nickről áthurcoltak esetében láttuk, adott esetben kárpótlási „fizetség” számba vett – „vagyontárgyak” voltak 1270 táján is, akiknek fejénként 3 márkányi ára egy közönséges ló árával egyezett meg. Hogy azonban Ábrahám birtokzékain merőben más típusú volt már a családok (*mansiones*) gazdasági életkerete, mint például hatvan évvel korábban Baracska tartozékain a

²¹ *Fejér*, IV/3, 111–112. és (újából kiadva) V/2, 89–91. (Reg. Arp. 1357.) Az eredeti adományhoz tartozott még a Kapos mentén Alfalu és Kurd, északabbra Ireg és egy Somogy megyébe, Kőröshegyre eső birtokrész.

²² *Fejér*, V/2, 91–93. A szolgálóadomány („*contulimus etiam eidem monasterio servos et ancillas, quorum sunt hec nomina, . . .*”) kétségtelenül az 1263. évi adomány négy falvára (Ábrahám, Csika, Tengőd, Bót) vonatkozik. Ujabb teljes adományozott falvak (*villa*) voltak Várelve, Láz, Papd és Nemti, melyekben azonban szolgák már nem éltek, továbbá „*Pchor (Pychor)*”, mely talán az Ireg, Tengőd, Bót szomszédságába eső egykori Pikud faluval azonosítható; két kisebb birtokrész (*portio*), Visz és Döröcske Somogy megyébe, egy további, Dalacsá pedig a távolabbi Bodrog megyébe esett.

²³ Az 1273-i királyi oklevélben az 1263. és 1272. évi adományok átírása után formailag elég szokatlan módon „*Adiecit etiam idem comes Moys donacionibus suis, que subscribuntur . . .*” kezdettel következik a szolgálónévsor második fele, amit aztán a királyi megerősítés követ. *Fejér*, V/2, 93–94 (és újra kiadva uo. 110–111.). (Reg. Arp. 2425.)

²⁴ *Villa Olfalu* az egyedüli, mely már az 1263-i adományban szerepelt (21. jz.), de akkor még szolgálóállomány nélkül.

²⁵ Szakály faluban eladományozásra került még három család *libertinus*, Tengődön pedig két család szőlőműves (*vinitor*), minthogy azonban – a magasabb jogi státusnak megfelelően – a *caput* szerinti „jeltár” helyett itt már csak a „*cum filiis eorundem*” összevont utalás került az oklevélbe, a statisztika szempontjából használhatatlanok.

mancipiumoké, az magukból az oklevelekből világosan kiderül. Az archaikus „prédiális” struktúrában a földesúri ekefogat függvénye és dologi tartozéka volt az ember, ami már a leltárszerű számbavétel jellegzetes sorrendjéből világos, mint például Baracskán is: *predium . . . cum duobus aratris boum et quatuor mancipiis* (majd következik az *uxor, filius* és *filia*). Tolnában már éppen fordított a függvény, Miklós úr birtokrészei esetében például: *Item octo capita servorum cum uno aratro boum* (majd következik a szolgafőknék, ez esetben valószínűleg két családnak juttatott további állatállomány, kancák, juhok, kecskék és disznók). Mint demográfiai vonatkozásban még visszatérünk rá,²⁶ már az 1263. évben feltehetően hét családban oszlott meg az akkori „harminc szolga-fő”, vagy annál valamivel több, a családok többségükben ketten-ketten használtak egy – nyolc ökrös – ekefogatot, minden család kapott még egy-egy kancát és valamennyi kisállatot. Hogy a föld, melyet megműveltek, bizonyos értelemben már az ő „gazdaságuknak” számított (ha súlyos szolgáltatással terhelten is), az kiderül ama egyetlen esetben, ahol kivételesen egy távoli kisebb birtokrész nagyságát is megadja az oklevél. A Somogy megyei Visz faluban (a dél-balatonai szőlővidéken) *Tholizlou* nevű szolga feleségével és két fiával két szőlőt művelt, amellet 10 hold földön termelt gabonát, s a gazdasághoz még kaszáló is tartozott. A szántóföldi külsőség nagysága megfelelt a korabeli domináns szőlőművelő parasztgazdaságok átlagának; kizárólag gabonatermelő vidékeken 20–30 hold juttatott föld volt a norma.²⁷ A munkaeszközt és a földet természetesen csak használatra (*in usum*) kapta a szolgacslád, az bármikor elvehető, másnak adható volt, magát családát a földesúr kénye-kedve szerint áthelyezhette egy másik birtokra – ami egy esetben, mint látni fogjuk, tetten is érhető a forrásokban. A „parasztgazdaság” fogalma tehát ez esetben a jog felől tekintve még némileg ingatag, a gazdasági realitásokat tekintve azonban már jelen van, csakúgy, mint a tartós, és társadalmilag elismert családi keret, annak elengedhetetlen fizikai feltételével, a külön, saját házacskával együtt: az a három feltétel, mely a „házas-földes” szolgálakat a korai időktől fogva, már László király dekrétum szerint (*per se habent domos suas*, 1, 40) határozottan megkülönböztette az úr házában – többnyire csoportosan – lakó, legitim házasságból kizárt, földesúri munkaeszközhöz „assignált” házi rabszolgáktól.²⁸ Ezen túl számításba veendő, hogy 1270 táján a szóban forgó Tolna és Somogy megyei falvakban a személy szerint megismerhető egy-két vagy (Ábrahám, Csikán és Döröcskén) három szolgacslád a falunépességnek már csak töredékeleme volt, hiszen e korban és ezen a vidéken még a kis falvakban is legalább 20–30 parasztháztartással lehet számolni. Ahogy a juttatott föld nyilvánvalóan beletartozott az osztásos határhasználatba, magukat a családokat is alighanem már csak a földesúri jogszemlélet izolálta a többi paraszttól; *de facto* beletartoztak a faluközösségbe.²⁹ Hogy a Nickről Borsodba áttelepítettek miként tagolódtak be régi vagy új otthonukban az uradalmi szerkezetbe és a paraszti társadalomba, arra nézve nincs közvetlen forrásszerű jel, aligha tévedünk azonban, ha helyzetüket az Ábrahám környékiek mintájára képzeljük el. A 13. század második felében nagybirtokok már nemigen rendezett be „prédiális” házigazdaságokat.

Mindez abból a szempontból lényeges, hogy mennyiben fogható fel e „szolgaletárak” vallo-mása szignifikánsnak és reprezentatívnak a családstruktúra szempontjából általában a paraszti társadalomra nézve. Biztos választ természetesen a kései középkor szükségyszerű forráshiánya – következképpen kontroll hiánya – miatt nem adhatunk, de ilyen válasz Európa-szerre nem adható ama maroknyi, esetlegesen és elszigetelten fennmaradt középkori forrás birtokában sem, melyek egyáltalán statisztikai értékű információt nyújtanak. Tény egyfelől, hogy egyáltalán a statistika környötelen feltétele – középkori paraszti környezetben – a *servitudo*, másfelől tény, hogy e jogállapot mögött a valóság a 13. században már határozottan átmosódott a paraszti életformába; ami a „reprezentativitást” illeti, ez a legtöbb, amit mondhatunk. Ugyanakkor forrásaink jóvoltából abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy voltaképpen két struktúrát vehetünk egybe. Palán prédiumon és Baracska tartozékain a háztartás és család háttere a korai feudális („prédiális”) szerkezet volt, a

²⁶ Az áttekinthetőség kedvéért l. az 5. táblázatot.

²⁷ *Szabó I.*, (1. jz.) 29, 108. jz. Szőlő és 10 hold juttatásra pl. 1308. Veszprémi regeszták (1301–1387). Szerk. *Kumorovitz L. B.* Bp. 1953, 32 (43. sz.).

²⁸ *Vö. Szabó I.*, (1. jz.), 28–32.; *Szücs J.*, (2. jz.), 4–10.

²⁹ Majs mester birtokainak gazdasági-társadalmi szerkezetére *Szücs J.*, (2. jz.), 28–29.

Nickről elhurcoltak esetében viszont valószínűleg, Ábrahám tartozékain meg bizonyosan olyan csoportokat ismerünk meg, melyek már útban voltak a kiteljesedett feudalizmus paraszti létformája felé. Mihály prédiium valahol a kettő közti mezőben helyezkedik el.

Egyidejűleg módunk van egy másik irányú egybevetésre is. Számba vett forrásaink adatszolgáltatása egyetlen pontot, a kiskorú és serdült gyermekek megkülönböztetését leszámítva pontosan egybevévő ama legkorábbi statisztikailag teljes – vagy csaknem teljes – értékű városi lélekösszeírás információival, Kassa első negyedének 1549. évi *conscriptio*jával, melyet legutóbb a háztartás- és családszerkezet szempontjából Granasztói György dolgozott fel mintaszerűen.³⁰ E téren sincs túlzottan sok értelme feszegetni, hogy adekvát-e az egybevetés, ráadásul közel három évszázad távolából (aminthogy egyelőre arra sem adható válasz, hogy Kassa vallomása mennyiben tekinthető reprezentatívnak általában „a városra” nézve). Mindenesetre van két – pontosabban három – modellünk, melyek egyáltalán egybevetethők, némi eséllyel atéren, hogy a rokon vagy eltérő vonások érvényesek „a” középkori polgárságra és parasztságra (ez utóbbinak is történetileg kétféle létformájára). A minta nagysága nem akadály, hiszen öt forrásunk együttes adatbázisa (119 háztartásban 361 személy) közelről rokon a kassai mintával (119 háztartásban 504 személy).).

Célszerűnek látszik, ha összehasonlításul egy-egy ponton bevonunk néhányat a statisztikai szempontból hiányos – csak fiúgyermekeket és együttélő férfirokonokat felölelő – korai összeírások vallomásából is. A tömeges mintát nyújtó aradi (1177) és tihanyi (1211) összeíráson kívül Szabó István feldolgozott még 11 kisebb „emberleltárt” az 1135. és 1266. közötti időszakból, noha kizárólag a fiúgyermekek átlagszáma szempontjából.³¹ Ehhez pótlásul kínálkozik a Komárom megyei Udvard falu szolganépének (35 háztartás) listája.³² A tihanyi összeírás kétségtelen vonzereje, hogy nagy tömegű és rétegzett, az nemcsak szolgálai jogállapotú „népek” számbavételét (*populorum, ioubagionum, vdornicorum et omnium condicionalium hominum monasterii*) tartalmazza; hátránya az említett ingatagság a háztartási egységek felismerése körül.³³ Éppen ezért az egybevetés szempontjából csak a tihanyi félsziget körül csoportosuló 13 falu (a monostor melletti településen kívül Örményes, Udvari, Pécsel, Kövesd, Aszófő, Papsoka, Kék, Arács, Füred, Dörgicse, Szőlős, Vászoly) adatait dolgoztuk fel (190 háztartás).³⁴

Az előzőekben számba vett forrásoknak a P. Laslett-féle kategóriákba³⁵ elrendezett nyers adatait – Palan *predium* kivételével, mely kis mintát nem érdemes táblázatba foglalni – az 1–4. táblázat tartalmazza, annyi célszerű egyszerűsítéssel, hogy a feleségeket és a gyermekeket egységesen csak szám szerint tüntettük fel. A „sorszám” természetesen nem a forrásokból való, hanem az eredeti felsorolás sorrendiségét jelzi. Az alábbiakban a hivatkozások egyszerűsítését szolgálja, hogy csak egy helynévvel utalunk a forrásokra, ami Palan (1181) és Mihály (1198) esetében természetes, de már Baracsát (1212) emlegetve mindig az ismertetett hat prédiium, Ábrahámról (1272/73) szólván a tíz falu személyi állománya értendő, Nick (1273) esetében pedig az a csoport, melyet aztán a távoli Borsodban írtak össze.

2.

Mindjárt a háztartástípusok kérdését vizsgálva kétségtelenül van egy pont, ahol forrásaink információi semmi esetre sem vetíthetők át minden további nélkül „a középkori” paraszttársadalomra, s nem vehetők egybe a városi struktúrával sem. Szolgáknak nem voltak szolgálk. Márpedig a

³⁰ A polgári család a középkorvégi Magyarországon. Történelmi Szemle. 1982. 4. sz.

³¹ A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század), Bp. 1971, 80–82.

³² Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. F. Knauz. Strigonii 1874–82 (a továbbiakban MES) I. 267.

³³ Erre rámutatott Szabó I., (32. jz.), 82, 189. jz. A másik tömeges mintát nyújtó összeírás, a pannonhalmi (1237/40) éppen a *mansio* sajtáságos „mesterséges” fogalma miatt témánk szempontjából használhatatlan. Vö. Szabó I., (1. jz.), 26, 102. jz.

³⁴ PRT X. 503–507.

³⁵ Household and Family in Past Time. Cambridge, 1972, 24–26.

kései középkor paraszti háztartásaiban, legalábbis a jobbmódú telkesjobbágyok szintjén, valamilyen mértékben számolnunk lehet a családi (vérrokon) kötelékektől független személyekkel, gazdasági alkalmazottakkal, ha ezek aránya statisztikailag megfoghatatlan is.³⁶ Kassán a 16. század derekán 68 háztartásban (a háztartások 57 százalékában) voltak jelen szolgák és egyéb idegen személyek, akik (125 fő) a populáció kerekének egynegyedét (24,8 százalék) tették ki.³⁷ Bizonyos, hogy jobbágyparaszti környezetben az arány jóval alacsonyabb volt. A vizsgálható 12–13. századi környezetben viszont ez az elem teljességgel hiányozván, nyilvánvaló, hogy legalábbis a korai századokat vizsgáló történeti statisztika oly sokat vitatott neuralgikus pontja, az „átlagos” háztartási nagyság (*mean household size*) vonatkozásában szükségképpen specifikus, dominánsan a *servitudo* jogállapotával összefüggő értékeket kapunk: Mihály prédiumon (1198) 3, Baracskán (1212) 2, 5, Nicken (1273) 3, 3, Ábrahamban (1272/73) 4 személyt.³⁸ Mindazonáltal máris feltűnt, hogy a *MHS* érték a legstabilabb „házas-földes” *servus* környezetben, Ábrahámton, alig marad alatta a kassainak (4,2); az „átmeneti” struktúrát képviselő Mihály és a megbolygatott Nick egymással rokon értéket mutat; mindezekkel szemben az átlaglétszám egyértelműen a „prédiális” struktúrát képviselő Baracskán a legalacsonyabb.

Az átlagos háztartáslétszám viszonylagos alacsonyága azonban nemcsak a szorosan vett családi (rokon) köteléktől „idegen” elem szükségképpen hiányából fakad, az idők során „növekvő” tendencia pedig – mint még látni fogjuk – nem a családok immanens reprodukciós képessége növekedésének függvénye, hanem elsődlegesen ama számottevő különbség, mely az egyértelműen „szolgai” (prédiális) és a létformájában már *de facto* „paraszti” struktúrákat elválasztja. Alapvetően három különbség mutatkozik meg.

Az első kettő minden további nélkül leolvasható a 6. táblázatról. Az archaikus struktúrát mindenekelőtt az egyedül élő magas – egynegyed, egyharmad, sőt adott esetben több mint kétötöd – aránya jellemzi: a legnyersebb szolgálóállapot, a „házi” rabszolgák jogképtelensége a saját ház birtoklására és a legitim házasságra. Mihály prédiumon 10 ilyen „szolga” (*capita servorum non habentum uxores*) áll szemben 12 családos szolgálóval és szabadossal; Baracskán (I. a 2. táblázatot) egyrészt a pásztoelem (lovászok, gulyások, kondások), másrészt a prédiális háztartás házi személyzete (*cubicularii* és háziszolgák) tartozott ide.³⁹ A Komárom megyei Udvardon 20 személy, a falu szolgai családfőinek 57 százaléka élt fiúgyermek nélkül (*sine filio*).⁴⁰ Ez a jellegzetes „szolgai” vonás azonban a 13. század második felére eltűnt. Nicken a magános személyek aránya már pontosan azonos a kassaival, sőt Ábrahám tartozékain alacsonyabb. Mi több, az Ábrahám egyetlen tartozékán élő egyedüli magános személy, bizonyos Szentes (*Scentus*) nevű szolga magánossága már nem is magyarázható a *servus* állapot jogképtelenségével, hiszen a távoli, Bodrog megyei, kis dalacsi birtokrész nyilván csakis ő művelhette meg.⁴¹

A másik különbség a gyermektelen és „nem-család” jellegű háztartási együttesekben mutatkozik, melyeknek viszonylag magas aránya megint csak nyilván az archaikus szolgálóállapottal függ össze: nőtlen és gyermektelen testvérekkel, nővérekkel, anyjokkal élő szintén nőtlen és gyermektelen férfiszemélyek vagy szolganők minden *prediumon*, sőt még a Nickről áttelepítettek között is („három leány”, „két asszony”, három *servi*, nyilván testvérek stb.). E típus adott esetben a háztar-

³⁶ Szabó I., (4. jz.), 92, 111.

³⁷ L. Granasztói, 5. táblázat.

³⁸ Palan prédiom nem vonható ide, mert a feleségek számát nem ismerjük.

³⁹ Ezek megnevezése legalábbis az adott forrásban következetesen *servi*, míg az ekéhez beosztott, családos szolgálók *mancipium*. E terminológiai disztinkció azonban az oklevelek többségére nem érvényes.

⁴⁰ Az arány természetesen nem vethető egybe az előbbiekkal, hiszen köztük akadhettek gyermektelen házások vagy csak leánygyermekkel rendelkezők is.

⁴¹ Megjegyzendő persze, hogy ez esetben némileg torzító a magánosan, család nélkül élő „házi” szolgák külön „háztartásként” való felvétele, amit csak a statisztikai összehasonlíthatóság indokol. Valójában ugyanis e szinten igazában háztartásról sem lehet beszélni, mert e szolgák többsége valószínűleg csoportosan lakott a földesúr házában. (László I, 40) – azaz valamely nyomorúságos tömegszálláson. Vö. Szabó I., (1. jz.), 28.

tások negyedét is elérte. Lehetséges persze, hogy a Nickről elhurcoltak között a viszonylag magas arányt a rendkívüli körülmények magyarázzák, esetleg itt-ott családi kötelékek erőszakos megbontása, vagy a megszököttek „pótlása” máshonnan kiszakított szolgáló *caput*okkal. Másfelől viszont az organikus kötelékeiben bontatlan Ábrahám 1270 táján már ez a háztartástípus jelen sincs, megint csak rokon módon a közel három évszázaddal későbbi Kassával, ahol jelenléte elhanyagolható (2,5 százalék). A tihanyi apátság tizenhárom falvában viszont 1211-ben még 36 háztartás (19 százalék) tartozott e típusba.

A harmadik különbség az első ikertestvére, noha már nemcsak a háztartás további archaikus-szolgai vonására mutat rá, hanem ezen a szinten a „család” hiányára is. Már Palan prédiom kicsiny mintájában is előtűnik a kor jellegzetesen alakja, a férj nélkül, gyermekeivel élő rabszolganő (*ancilla*), Baracsán meg már nyolc ilyen együttes – a háztartások 18, a családi együttesek csaknem 28 százaléka – tűnik elénk. Annak idején Tihanyban is külön rovat alatt, a rangsor legalján, szántószolgák után írták össze a „szolganők fiait” (*isti sunt filii ancillarum*), de például a harangozók között is akadtak ilyenek. A változás e téren is lényeges a 13. század dereka után. A Nickről áttelepítettek között és az Ábrahám 1270-ig összeírt gyermekes egyedülálló nők már nem házasságképtelen *ancilla* minőségükben éltek e keretben, hanem – mint minden társadalomban – özvegyként (*relicta*), amit az összeíró jelölt is. Bizonyos *Leanch* esetében még az is tudható, hogy Pál nevű férje 1272 őszén és 1273 tavaszán közt halt meg.⁴²

E három különbségből adódik össze a háztartás és a család viszonylatában a számottevő strukturális különbség: míg a jellegzetes „szolgai” szerkezetekben a háztartásoknak mindössze csak fele, legfeljebb 60 százaléka volt családi együttes, addig Ábrahám tartozékain 95 százalék. Az arány már lényegileg ugyanaz, mint Kassa városi társadalmában (közel 90 százalék). Ez természetesen a szociális metszetben kifejező arány; ha tisztán demográfiai szempontból nézzük a képletet, azaz a populáció megoszlására figyelünk – ami már a népesség reprodukciós képessége felé mutat –, akkor a szakadék már korántsem ennyire mély. Palan prédiomon, e kis létszámú mintában a birtoknépesítésnek csak közel 60 százaléka élt ugyan családi kötelékben, a többi esetben azonban a teljes populációnak már egymással megegyező módon mintegy nyolctizede (Mihály: 82, Baracska: 79, Nick: 79,5 százalék). Ha egybevethetőt vetünk egybe egymással: Kassán ugyanez az arány (a szolgák nélkül számított 397 személyből 366) 92,2 százalék. Végül is, hogy a népesség képes volt-e reprodukálni, sőt növelni önmagát, vagy sem, azt ez a túlnyomó többség, pontosabban e többség mineműsége, az alábbiakban tovább vizsgálendő belső szerkezete határozta meg.

Eljutottunk tehát a család kérdéséhez, hiszen a fenti arányok – akár a háztartásszám, akár a populáció felől nézve – azt fejezik ki, hogy milyen arányban esett egybe „háztartás” és „család”. Granasztói Gy. tanulmányában világosan exponálta az újabb nemzetközi kutatás eredményeit az ún. „magycsalád” (bővített vagy kiterjesztett család) és „kiscsalád” (magcsalád) régi dilemmája terén. Adataink egyértelműen támogatják azt az újabban előretörő felismerést, hogy igen korai idők óta a szülőket és a gyermekeket magába foglaló kiscsalád (Laslett fogalmi nyelvén „egyszerű család-háztartás”) az uralkodó forma. Mintáinkban egyáltalán bővebb vagy „kiterjesztett” családi egységek is kizárólag csak olyan együttesben fordulnak elő, hogy a „maghoz” egy vagy több testvér (fivér, nővér) vagy anya kapcsolódik – számottevőbb arányban csak a Nickről áttelepítettek között (16 százalék). A korai prédiomokon meg éppenséggel teljesen hiányzik is ez a fajta családi együttes. A hiány aligha magyarázható azzal, hogy esetleg a kiöregedett családtagokat figyelmen kívül hagyták, hiszen a testvérek is hiányoznak. A megházasodó fiú vagy testvér kivált az együttesből és külön háztartást – „család-háztartást” – alkotott, amire szemléletes példákkal szolgál az ábrahám mintá. Csika faluban egy *Uxa* nevű szolgáló „negyedik fia” (*quartus filius Uxa*), Sebestyén – életkorban persze alighanem az első – feleségével, gyermek nélkül, külön *item* alatt szerepel az 1272. évi számbavetelkor, mint a falu harmadik családi-háztartási egysége. Nyilván fiatal házasság lehetett, mert mint alább rámutatunk, az 1263. évi alapításkor a faluban még csak két család kapott egy ekefogatot, akkor még a nőtlen Sebestyén atyja *mansio*jába tartozott. Az északabbra eső Tengőd faluban az Ábrahám 1270-ben élő *Rathe* nevű családfő házasságban, de ugyancsak még gyermektelen testvérét, Lászlót

⁴² Mindazonáltal nem kizárt, hogy két *mulier* megjelölésű gyermekes nő (3. táblázat, 12, 15. sorszám) még a régi típusba tartozik.

(*frater Rathe antedicti*) írták össze külön *item* alatt. A családi együtteseknek a Nickről áttelepítettek között 76,5 Ábrahám tartozékain meg éppenséggel 95 százaléka kiscsalád volt; ha a képletet a népesség felől nézzük, a személyeknek mindössze 10, ill. egészen elenyésző, 1,25 százaléka alkotta a mag „kiterjesztését” mint fivér, nővér vagy anya. Történetesen e téren több-kevesebb biztonsággal bevonható az összehasonlításba az 1211. évi tihanyi összeírás jelzett módon kiválasztott szelete is (190 háztartás).⁴³ 30 háztartás, azaz a háztartásoknak véletlenül pontosan a Nicknél megfigyelhető közel 16 százaléka sorolható be – némi labilitással – a kiterjesztett család típusába. A különbség annyi, hogy ezeknek mintegy harmada „felfelé és lefelé” kiterjesztett, azaz három generációs képlet volt. Netán rétegbeli különbségeknek volt szerepe a bővebb családi kötelékek megőrzésében? Erre rácsófol, hogy rokon arány egyfelől a „jobbágyok” – ekkoriban még, mint ismeretes, a birtokszervezet elitje – és a fél-szolgai szőlőművesek (*vinitor*) körében (15,6 és 17,6 százalék), másfelől a *condicionalis* iparos-féle elemek és az udvarnokok, valamint a szintén szolgai jellegű szántók (*arator*, *agricola*) relációjában (9,8 – 11 – 9 százalék) mutatkozik, ugyanakkor feltűnően magas a kifejezetten szolgának (*servus*) nevezett és a jogi státusban közelálló torló (*exequiator*) családokban (41 és 58 százalék); igaz, utóbbi esetekben a törpe minta torzíthat, hiszen már csak mindössze 12, ill. 24 háztartás hányadáról van szó. Nem mutatkozik tehát semmiféle szignifikáns társadalmi-jogi természetű meghatározó. Valójában arra sem tudunk egyelőre magyarázatot adni, hogy egyfelől a kiterjesztett családok viszonylag magasabb aránya miért rokon a Nickről elhurcolt szolgai státusúak és Tihany zömmel kondicionális népessége esetében, másfelől a kiscsalád miért kizárólagos vagy csaknem kizárólagos egymással rokon módon a „prédiumokon” és Ábrahám tartozékain. Mindenesetre az előbbi esetekben az arány viszonylagos magassága is csak annyit jelent, hogy nagyjából minden hatodik családban élt egy vagy több rokon (akik azonban együttesen is a családok populációjának például a nickiek esetében mindössze egytizedét tették ki), Ábrahámiban pedig a paraszti kiscsalád dominanciája szinte pontosan azt az értéket mutatja, mint amit Kassa példája mutat a polgárcsalád modelljére nézve (a családok 94,3 százaléka).

A továbbiakban már csak a családi együtteseket – a Laslett-féle 3. és 4. kategória együttesét – tartjuk szem előtt, melyeknek létszáma döntően meghatározta a népesség demográfiai reprodukcióját, hiszen, mint láttuk, valamennyi vizsgálható populáció 80–90 százaléka családi kötelékben élt. Hogy e téren az eltérés csekély, mindössze egytizednyi a „prédiális” struktúrák rovására, annak az a valószínű magyarázata, hogy szolga és szolga közt a családképesség terén a jelek szerint máshol húzódtott a határvonal, mint gazdasági tekintetben, egyáltalán a létformában. Utóbbi vonatkozásban az *in usum* kapott föld, munkaeszköz és állatállomány, más szóval a szerény gazdasági önállóság elég meghatározott – ha nem is jogi természetű – cezúrárt vont a „házas-földes” szolgák és a többi szolgai népesség közt, tekintet nélkül arra, hogy földesúri ekéhez voltak beosztva, vagy egyéb teendőket láttak el a prédiumokon.⁴⁴ Ami a családi köteléket illeti, ilyen cezúra nem mutatkozik. A mintáinkban szereplő két prédiumon (Palan birtokon és Baracska tartozékain) az ekefogatokhoz beosztott 19 szolga (*mancipium*) közül 16 éppúgy családos volt, sőt elvileg éppúgy ház vagy család szerint vették számba őket (a *mansio* egyidejűleg jelölte e két rokonfogalmat), mint máshol a „földre ültetetteket”. A számottevő arányú családtalan a szolganép ama szektorában található, amelynek nem volt köze a legfőbb munkaeszközökhöz. Egyéb adatokból is úgy látszik, hogy a korai feudalizmusban – ellentétben a klasszikus rabszolgasággal – az *aratum boum* mintegy „legalizálta” a szolga családképességét, akkor is, ha egyszerűen az eke és az igaerő „tartozékaként” szemlélték. Más kérdés, hogy a családnagyság és a gyermekszám tekintetében is azonos módon viselkedtek-e az eke tartozékai, és azok a szolgacsaládok, ahol az ember tartozéka volt az eke.

⁴³ Csak több-kevesebb biztonsággal, mert a fiúgyermek nélkül, de testvérekkel vagy szülővel együtt élő 36 háztartásból (19%) – melyek csak durván sorolhatók be a Laslett-féle 2. kategóriába („nem-család háztartás”), hiszen egy részük lehetett nős vagy esetleg csak leánygyermekke volt – néhány a valóságban a 4. kategóriát bővíthette.

⁴⁴ Ez megmutatkozott például olyan normatív rendelkezésekben, hogy az egyház ekéihez beosztottak a termés kétharmadát tartoztak szolgáltatni, a saját ekefogattal dolgozók (*boves proprios habuerint*) csak fele részt (I. Esztergomi zsinat, 67). *Závodszyk*, 205.

A családszerkezet kardinális kérdése, a gyermekszám szemügyre vétele előtt két előzetes megjegyzés kívánkozik ide. Az egyik, hogy természetesen ezúttal is, mint minden feudalizmus-kori összeírás esetében, fölöttébb bizonytalan, hogy mennyiben „teljes” a gyermekek számbavétele. Az a tény, hogy a soproni Mihályon két ízben *fili parvuli* is szerepelnek, amikor pedig 1272 szeptemberében számbavették ama kilenc szolgafőt (*novem capita servorum*), akik a Nickről való áthajtást felhasználva megszöktek, a felsorolt öt fiú közül egyet *filiolus* terminussal neveztek meg,⁴⁵ azt sugallná, hogy a kisebb gyermekek is *caput*nak minősültek. De milyen „kis” gyermekek? Egyéb pozitív jel hiányában legcélszerűbb – már csak az egybevetethetőség szempontjából is –, hogy ugyanazzal a feltevéssel élünk, mint Kassa esetében Granasztói György. Feltesszük tehát, hogy a legkisebbek, nagyjából öt év alatt maradhattak ki a leltárakból, arányuk pedig az adott populáció mintegy 70 ezrelékére becsülhető.⁴⁶ Az e feltevéssel bővített számot a továbbiakban []-ben tüntetjük fel.

A másik előzetes megjegyzés a fiú- és leánygyermekek arányára vonatkozik. A 7. táblázat világosan mutatja, hogy a két nem „leltári” arányának nincs köze a „természetes” – születési – arányhoz, sőt a kivétel nélküli erőteljes eltolódás a fiúk javára a középarányosban nagyjából úgy egyenlítődik ki, hogy legfeljebb két fiúra esik egy leány. A hat mintán az ingadozások ellenére is meglepően rokon arányok közös szemléleti vagy valószínűségekre utalnak. A szemléletből fakadó torzítás esetleg abból eredhet, hogy a leányokat leértékelték mint munkaerőt, sok esetben tehát nem vették *caput*-számba; ezt azonban sem ellenőrizni, sem korrigálni nem tudjuk. A közös valószínűség-elem viszont az lehet, hogy a leányok mind paraszti, mind polgári környezetben sokkal hamarabb és nagyobb számban mentek férjhez, mint ahogy a fiúk nősültek és szakadtak ki a családi-háztartási keretből.⁴⁷ Az arányok elég szoros belső rokonsága arra int, hogy aligha helytálló az a statisztikai becslésekben általánosan követett módszer, mely a fiúgyermekeknek a feudalizmus-kori források által többnyire kínált számát egyszerűen megszorozza kettővel. Úgy látszik, hogy egy-egy időmetszetben a valószínű gyermekszám ennél legalábbis 25 százalékkal, ha ugyan nem többel, alacsonyabb volt.

A háztartásonkénti, illetőleg családonkénti átlagos gyermekszám (1. a 8. táblázatot) mindenekelőtt azt demonstrálja, hogy a paraszti társadalomban, annak még szolgai szintjén sem mutatkozik az a negatív reprodukciós modell – kivéve talán a „prédiális” struktúrát –, melyet Granasztói Gy. Kassa példáján városi környezetben mutatott be és elemzett tanulságosan. Ha ez esetben nincs is mód a növekedés rátáját képletbe foglalni, hiszen a gyermekek életkori elkülönítésére a források nem nyújtanak támpontot, annyi nyilvánvaló, hogy ahol az átlagszám meghaladja a családonkénti két gyermeket (Palan, Mihály, Nick és Ábrahám esetében), ott bizonyos demográfiai növekedéssel számolhatunk, jöllehet a 2,3–2,5 (kivételesen 2,75) érték mögött a növekedés viszonylag vontatott ritmusa sejtendő. Mindenesetre a gyermekszám a minták többségében igen számottevő fokozattal ama küszöb fölé emelkedik, melynek alatta marad a Kassa által reprezentált városi érték (hipotetikus bővítéssel is csak 1,8).

Tanulságos most már a számokat magán a paraszti – szolgai – közegen belül egybevetni. Mint előljáróban rámutattunk, Mihály prédiumon már az 1198. évben ahhoz hasonlóan „házaföldes” szolgák sejtethők (rajtuk kívül *libertinus* családok), mint Ábrahám tartozékain 1270 táján; ennek megfelelően a gyermekszám is közelről rokon egymással. A Nickről áttelepítetteknel csak árnyalattal alacsonyabb az átlag, de itt a körülmények ismeretében a családi kötelékek helyenkénti megbontásával is számolhatunk. A megszökött – még 1272 szeptember derekán a veszprémi káptalan által jegyzékbe foglalt – fiúkat, akiket az egri káptalan 1273 tavaszi jegyzéke nem tartalmaz, természetesen figyelembe kell venni.⁴⁸ Ezekkel az arányokkal csak Palan prédiom (1181) tart

⁴⁵ ÁUO IX. 94.; UB II. 49.

⁴⁶ Granasztói, 3. Függelék, 1.

⁴⁷ E mellett szól Kassa példája, ahol differenciáltak serdült és kiskorú gyermekek közt, s az előbbieket relációjában az arány sokkal szélsőségesebb. Az a tény azonban, hogy a *filiolus-filiola* arány is távol áll a kiegyenlítettségtől, a leértékelés közrejátszása mellett szól. Vö. Granasztói, Függelék, 4. táblázat.

⁴⁸ Tamás ács, Mihály szakács fián és Péter „fiacskáján” (*filiolus*) kívül (mely családokat egyébként Borsodban jegyzékbe foglalták) megszökött még egy *Burtua* nevű szolga két fiával és

rokonságot, ahol azonban a minta szűkös; a Baracska hat tartozéka által kínált jellegzetes „prédiális” mintában a gyermekszám számottevően – családonként mintegy 0,5–0,6 gyermekkel – alacsonyabb. Hasonló, sőt egy árnyalattal alacsonyabb az arány, ha Baracsán elkülönítjük a 16 ekefogathoz beosztott *mancipium*-családot: 1,62 [1,86]. Következésképpen, mint látni fogjuk, az átlagos családnagyság is jóval alacsonyabb, mint egyebütt. Még kifejezőbb a különbség, ha a gyermekbőséget családonkénti megosztásban vesszük szemügyre (l. a 10. táblázatot). Baracska és tartozékai nyersen „szolgai” struktúrájában és az e téren vele rokonságot mutató Palan prédiumon a családok mintegy háromnegyedére 1 vagy 2 gyermek volt jellemző; 3 vagy több gyermek már csak minden hatodik családban akadt. Ezzel szemben a „házas-földes” szolgálknál már a családok több mint egyharmada (Mihályon több mint fele) sokgyermekes; előfordul 5–6–7 gyermek is. Úgy látszik tehát, hogy ha a földesúr termelési érdeke legalizálta is a családi köteléket az „eketartozékok” *mansioi* esetében, a család igazi stabilizációját mégiscsak a saját gazdaság, a paraszti lét felé tett nagy lépés hozta meg.

Hogy valóban fennáll-e ilyen összefüggés, arra nézve van is némi statisztikai ellenőrzési lehetőség. A korai feudális paraszti társadalom elitje köztudomásúan a „jobbágyok” nevezett réteg volt. Ami e réteg tömegét illeti, nagy tévedés csupa birtokigazgatási és hadakozási funkciót ellátó elemre gondolni. Történetesen éppen a tihanyi apátság birtokszervezetében, melynek 1211. évi összeírása az ellenőrzés alapjául kínálkozik, pontosan tudjuk, hogy ennek az aránylag széles – a teljes birtoknépesség egyötödét, kiválasztott mintánkban egyhatodát kitevő – rétegnek az osztálystruktúra kikristályosodása idején kilenczede vált a jogilag egységesülő paraszti társadalom részévé, minthogy itt véletlenül maga a királyi hatalom egyetlen aktussal osztotta be e hatalmas többséget „a kondicionárius nép közé” (*in condicionarios populos*), midőn 130 monostori jobbágyból összesen 12 személyt választott ki a majdani prédiális-egyházi nemesi sorsra (1267).⁴⁹ Mindenesetre a tihanyi apátság 1211 körül már (és még) nagy többségében kondicionális és fél-szolgai birtoknépességén belül a *iobagio* réteg – a kiválasztott Tihany-körülí falucsoport 190 háztartásából 32 – tekinthető leginkább olyan képletnek, melynek gazdasági és jogi életkerete, következőképpen családi stabilitása már valamit előlegez a majdani jobbágyparaszti létből. Az egybevetésre természetesen csak a fiúgyermek száma alkalmas, eszerint kell hát átrendeznünk többi mintánkat is (l. a 9. táblázatot), bevonva e téren az aradi összeírás (1171) és az udvardi szolganép (1228) vallomását is. Ha a teljes populációhoz mért arányt vesszük, a „kondicionális” és a „házas-földes” struktúrák nagyjából azonos értéket mutatnak, mely a háztartásonkénti 1 fiúgyermek körül mozog. Ettől azonban két szignifikánsnak tűnő eltérés mutatkozik. A nyersen „szolgai” mintákban az érték alászáll 0,7–0,8-ra (Palan, Baracska, Udvard) s ugyanez az eredmény, ha Tihanynál elkülönítjük a leginkább szolgai jellegű rétegeket, azaz a kifejezetten *servi* megjelölésűeken kívül a szőlőműveseket és a szántószolgákat is, együttesen 40 háztartást. Másfelől viszont megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy a tihanyi „jobbágyok” elkülönített 32 háztartásában (javarészt kétségkívül „család-háztartások”) és Ábrahám 1270 körüli „házas-földes” szolgái körében az érték tetemesen, és pedig nagyjából azonos nagyságrendre, 1,3–1,5 közé emelkedik. Sajnos a tihanyi összeírás jellege nem teszi lehetővé, hogy közelebbről a családi együtteseket vizsgáljuk, Udvard esetében azonban ez lehetséges. Ilyen szempontból viszont az az érdekes, hogy míg a legjellegzetesebb „prédiális” struktúrában, Baracsán az érték alig emelkedik meg, addig a „házas-földes” szolgálknál olykor (Mihály, Udvard) családonként 1,7–2 fiúgyermek átlagra ugrik, s az 1270 körüli mintákban is (Nick, Ábrahám) meghaladja az 1,5 értéket. Kassa esetében viszont a fiúgyermek száma, mint demográfiai-reprodukciós mutató, lényegileg azon a szinten mozog, mint a korai feudális „prédiális” szinten.⁵⁰

Zurk két testvérével. L. 45. jz. Az eset társadalomtörténetileg is jó illusztráció: a népesség egytizede megragadta az alkalmat, melyet az áttelepítési akció kínált, hogy kiszabaduljon a szolgasorsból; bizonyára az sem véletlen, hogy a szabadulásban élen járt az ifjú generáció.

⁴⁹PRT X. 528–529. Vö. Szűcs J., (2. jz.), 287–288. Az *officium* szerinti és a „szabad” jobbágy (*liber iobagio*) különbségeire uo. 7–8, 281–282.

⁵⁰Kassán természetesen a szolgák nélkül vett „tisza” családi együttes vonható ide. Vö. Granasztói, 2/b. táblázat. De Kassán az átlagos háztartási létszám is csak 4,2 (uo. 5/b. táblázat), azaz alacsonyabb, mint paraszti környezetben a családlétszám.

Tihany vallomása megerősíti azt a feltevésünket, hogy a Nick és Ábrahám (a korábbi időből Mihály) által nyújtott minta a paraszti családstruktúra szempontjából nem tekinthető valami egzotikusan archaikus világ tükrözésének, hanem úgy szemlélhető, mint amely már előrevetít valamit a jobbágyi állapotból. Eppen ezért nem érdektelen, már csak a történeti statisztika által – vonakodva bár, de elkerülhetetlenül – használt „szorzószám” szempontjából is, hogy az átlagos családnagyságra nézve a „házas-földes” minták mennyire rokon értékeket szolgáltatnak: 4,3 (Nick), 4,5 (Ábrahám) és 4,75 (Mihály). Mint a 11. táblázatról leolvasható, a tisztán „prédiális” szerkezetben (Baracska) az átlag családonként kereken egy fővel alacsonyabb, mindössze 3,45 – rokon módon a „negatív reprodukciós modellt” nyújtó Kassával (3,79). Legalább ennyit nyom a latba, hogy forrásaink egy ponton világosan közvetítik magának a kornak az „átlagbecslését”. Amikor ugyanis 1272. szeptember 3-án a fehérvári káptalan előtt kiderült, hogy Nick és Borsod között kilenc „szolga” megszökött, Mahót Miklós úr ígéretet tett, hogy felkutatja őket; arra az esetre azonban, ha ez mégsem sikerülne (amint hogy nem is sikerült), ígéretet tett, hogy e 9 fő fejében 2 libertinus családdal (*mansio*) pótolja a veszteséget.⁵¹ A kor közbecslése pontosan ama 4,5 főben állapodott meg az „átlagos” családnagyság terén, mint amit középarányosban mintáink kiadnak, s Ábrahám tartozékain pontosan jelentkezik is. Minthogy a kései középkor telkes jobbágházartásaiban, legalábbis a módosabb felső rétegnél, számolunk lehet alkalmazottakkal is, akiknek aránya azonban aligha haladhatta meg a népesség egytizedét, forrásaink teljes mértékben alátámasztják az 5-ös szorzószám létjogosultságát.⁵² Természetesen nem a bűvös szorzószám fellelése a történeti statisztika „végcélja”; az is igaz, hogy a társadalmi tagozódás kutatójának egy „átlagszám” nem sokat mond. Másfelől azonban az is tagadhatatlan, hogy a korai századok kutatója, ha egyáltalán demográfiai becslésekbe bocsátkozik, meg sem tud mozdulni e hipotetikus szám nélkül. Forrásaink elég szignifikáns adalékot nyújtanak e téren.

Végezetül kísérletet tehetünk arra, hogy egy szűkebb metszetben – némi hipotézisekkel – megragadjunk valamit a demográfiai mozgás dinamikájából is. A szűkebb metszetet ama négy falu (Ábrahám, Csika, Bót, Tengőd) szolgálománya kínálja, mely már a Tolna megyei ábrahामी kolostor 1263. évi alapításakor adomány tárgya volt és „fejenkénti” összesítésben (30 *capita servorum*) ismertünk. Ugyanezekben a falvakban az adomány 1272. évi megerősítésekor 10 családi egységben (*item*) 42 főt vettek számba. Az oklevélből kétségtelenül kitűnik, hogy a növekedést nem magyarázhatja időközben újabb szolgák adománya; az 1272. és 1273. évi új adományok más falvak szolgálományára vonatkoznak.⁵³ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ilyen arányú növekedés pusztán belső reprodukcióból elképzelhetetlen. Vegyük szemügyre tehát a dolgot közelebbről. (Az alábbiak áttekintését hivatott segíteni az 5. táblázat.)

Hány családban oszlottak meg az eredeti „szolga” (s egyáltalán valóban harmincan voltak-e)? Az adományt, mint emlékezhetünk rá, három osztályos fél tette: Majs mester (Sándor testvérével együtt), valamint Miklós és István rokonai, akiknek azonban nem egyformán voltak birtokrészei (*portio*) az adott falvakban. Ábrahámiban mindhárman részesedtek, Csika faluban csak Majs és István, a további kettő már egyedül Majs birtoka volt. Ugyanakkor a szóban forgó szolga úgy jöttek össze, hogy Majs adományából 22, Miklóséból 8 személyt kapott a monostor, együttesen 4 ekefogattal (azaz 32 ökörrrel) és 6 kancával, valamint számos kisállattal. István úr az oklevél szerint nem tett személyi adományt, mindössze 4 ökörrrel – fél ekefogattal – és egy kancával járult hozzá a felszereléshez. Eppen az állatállomány adja meg a kulcsot ahhoz, hogy az 1263. évben hány családról lehetett szó. E téren ugyanis szívósan érvényesülő régi és egyben racionális normák érvényesültek, mióta István király második dekrétuma előírta, hogy a templomokhoz 2 *mancipium* 2 lóval és 8 szarvasmarhával rendelendő. (II, 1). Gug ispán kápolnaalapítványa (1231) például egy ekéhez szintén két szolgálcsaládot rendelt egy kancával, két csikóval és 8 ökörrrel.⁵⁴ Amikor a szolgákat „földre ültették” és állatállománnyal látták el, családonként 1 ló és 4 ökör (fél ekefogat) volt a norma – ami az 1263. évben István úr adományában elkülönítetten világosan jelentkezik is. A

⁵¹ „... si reinvenere non posset, extunc dabit pro eisdem novem capitibus servorum duas mansiones libertinorum cum filiis suis.” ÁUO IX. 8.; UB II. 26.

⁵² Szabó I, (4. jz.), 92.

⁵³ Vö. 22, 23, 24. jz.

⁵⁴ Závodszyk, 153.; Fejér, VII/1, 277.

kancák száma mindenképpen arra utal, hogy a „szolgaifók” az 1263. évben 7 családdhoz tartoztak, s ezt támogatja az ekefogatok száma is – oly módon, hogy eredetileg Tengődön valószínűleg akkor még csak *Therebuk* gazdálkodott (l. a táblázatot), a többi faluban pedig szabályszerűen két-két család használt egy ekefogatot. Ami egyedül zavaró a képben, az István úr „szolgaifók” nélküli adománya, amire a hasonló intézkedéseknél nemigen van példa. Nagy mértékben valószínű, hogy ezen a ponton az oklevélből kimaradt az ide illő egy család személyi állományának feltüntetése: négy vagy öt *caput*. (1272-ben e falvakban 4,2 volt az átlagos családnagyság.) Ily módon a valószínűleg 34–35 fő volt az eredeti állomány.

Hogy egy évtized múlva a hét család helyett miért tíz élt e falvakban, legalábbis két esetben jól leolvasható az 5. táblázatról. *Uxa* már korábban említett Sebestyén fia időközben megnősült, az ábrahám *Rathe* László nevű testvére pedig Tengődön jelentkezik önálló háztartásként. Ez utóbbi esetben, minthogy szolga önként nem telepedhetett át máshova, földesúri intézkedésre gondolhatunk: a tengődi *aratrum boum* jobb kihasználása indokolhatta az áthelyezést. (A tíz falu közül csak háromban művelte meg a földet egy család.) A harmadik család képződés Ábrahámban sejthető, ahol Damján időközben bekövetkezett elhalálózása miatt az egy gyermekes, anyjával élő Póka jelenik meg, róla azonban már nem tudható, mely családból vált ki. Az időközben eltelt évtizedben mutatkozó 7 vagy 8 személy növekedésből három tehát valószínűleg feleség; de még így is 4 vagy 5 az időközben bekövetkezett elhalálózásokon felüli reprodukció többlet, azaz az eredeti családok több mint felében egy-egy gyermek. Minthogy kilenc év telt el időközben, az évi növekedés 13–15 ezreléknek mutatkozik e kis létszámú, de stabil keretű paraszti populációban – ez pedig a középkor viszonyai közt, ahol az évi átlagos növekedési rátát 4 ezrelékre szokás becsülni, tekintélyes dinamikanak számít.

Általánosítani természetesen egyetlen ilyen kis mintából, melyet ráadásul hipotézisek támogatnak meg, nem lehet; az efféle számok merő illusztratív értékét mégis az adja meg, hogy egyáltalán valamit számszerűen közvetít egy olyan korból, melyben ritkák az ilyen információk. Számos töredékes adat szól amellest, hogy Magyarországon a demográfiai görbe a tatárjárás pusztításai utáni évtizedekben meredeken felfelé ívelt; a népesség az 1310-es évekre nemcsak kiheverte a pusztulást, hanem az 1200 körüli 2 millióról valószínűleg a 2 és fél milliót megközelítő nagyságra emelkedett, ami csak kisebb részben írható a nagy mértékű betelepülések számlájára.⁵⁵ A növekedés nagyobbik felét természetesen a parasztság adta, a növekedés sajátos dinamikáját pedig az agrárviszonyok radikális átalakulása határozta meg. Forrásaink az átalakulás legelső szintjébe engednek némi bepillantást a számszerűség gyéren megnyitható résein.

1. táblázat

Mihály (Sopron m.) 1198

Sorszám	Családfő	<i>uxor filius filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
1. Egyedül élők				
10	<i>Martinus</i>			1
11	<i>Aegydius</i>			1
12	<i>Vasard</i>			1
13	<i>Bene</i>			1
14	<i>Cine</i>			1
15	<i>Dume</i>			1
16	<i>Tumpa</i>			1
17	<i>Mikuse</i>			1
18	<i>Buke</i>			1
19	<i>Bud</i>			1

servi non habentes uxores

⁵⁵Ide vagó elemzéseinket más keretben készülünk közölni.

1. táblázat folytatása

Sor- szám	Családfő	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
2. Nem-család háztartás						
21	<i>Vendic libertinus</i>				<i>cum fratre suo</i>	2
3. Egyszerű család-háztartás						
1	<i>Eurud</i>	1	4	2		8
2	<i>Funer</i>	1	2	2		6
3	<i>Michael</i>	1	2			4
4	<i>Mogd</i>	1	2			4
5	<i>Feldes</i>	1		1		3
6	<i>Sirmuncuc</i>	1	1*	1		4
7	<i>Iacov</i>	1	2			6
8	?	1	2			4
9	<i>Soruuld</i>	1	4			6
20	<i>Bucca</i>	[1]**	1			3
22	<i>Veunden</i>	[1]	1*			3
23	<i>Cozug</i>	[1]	4			6
Összesen						
23	23	12	25	8	1	69
			} 33			
3. összesen						
12	12	12	25	8		57
			} 33			

* *filius parvulus***A *libertinusok* esetében a feleségeket nem vették számba. Valószínűleg a leánygyermek is emiatt maradtak ki.

2. táblázat

Baracska (Fejér m.) 1212

Sor- szám	Családfő (<i>predium</i>)	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
1. Egyedül élők						
1	<i>Zeges mancipium</i>					1
5	<i>Pecku agaso</i>					1
7	<i>Georgius pastor</i>					1
8	<i>Roma pastor</i>					1
17	<i>filius Cega servus</i>					1
18	<i>filius Ceges servus</i>					1
19	<i>Poznan custos porcorum</i>					1
24	<i>filius Bugur servus</i>					1
25	<i>Foncheca vinitor</i>					1
26	<i>subulcus</i>					1
29	<i>bubulcus</i>					1
32	<i>Tomas cubicularius</i>					1
33	<i>Petrus cubicularius</i>					1
43	<i>Barleus servus^m</i>					1

2. táblázat folytatása

Sor- szám	Családfő (<i>predium</i>)	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
2. Nem-család háztartás						
13	Herman <i>mancipium</i> (Bodajk)				<i>cum matre et fratre et sorore</i>	4
15	Pata <i>libertinus</i>				<i>cum fratre suo</i>	2
34	duo filii Nicolai <i>cubicularii</i>					2
3. Egyszerű család-háztartás						
a) Házaspár gyermek nélkül						
16	Geur <i>mancipium cum bobus ad unum aratrum</i> (Kenezna)	1				2
21	Feled <i>mancipium</i> (Cincha)	1				2
b) Házaspár gyermekkel						
2	Cheka	1		1		3
3	Keta	1		1		3
4	Nicolaus	1		1		3
6	Chigad <i>pastor</i> (Baracska)	1		1		3
9	Michal	1	1	1		4
10	Rodovan	1		1		3
12	Legus	1	2	1		5
20	Fela	1		1		3
22	Zala	1	2			4
23	Culid	1	1			3
27	Muchuta	1	2	2		6
28	Zalata	1	1	1		4
c) Egyedülálló férfi gyermekkel						
11	Cheken <i>servus</i> (Varajt)		2			3
14	Eles <i>molendinarius</i> (Bodajk)		2			3
30	Tuda		2			3
31	Chatar		2			3
d) Egyedülálló nő gyermekkel						
35	Zema		1			2
36	Vtalo		2			3
37	Nedanca		2	1		4
38	Zemus		2	1		4
39	Luges			2		3
40	Hithwand		1	1		3
41	Pena		1	1		3
42	Maria			1		2
Összesen						
43	43 (35 férfi, 8 nő)	14	26	18	5	106
		44				
3. összesen						
26	26 (18 férfi, 8 nő)	14	26	18		84
		44				

m Felszabadítottak (*manumissi*) az adomány időpontjában.

3. táblázat
Nick (Vas m.) 1273

Itemek (háztartások) sorszáma	Családfő	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
1. Egyedül élők						
4	<i>Chekta</i>					1
19	<i>Chegze (12)</i>					1
2. Nem-család háztartás						
5	<i>tres puella Elena, Maria et Chuce</i>					3
6	<i>due mulieres Margareta et Gundus</i>					2
16	<i>Elysa et Peturka mulieres</i>					2
17	<i>Nycolaus, Myke et Gurk servi</i>					3
24	<i>Malchun (4)</i>				<i>cum fratre suo Jurk et Jurke matre ipsorum</i>	3
25	<i>Cheke (5)</i>				<i>Martina mater eiusdem</i>	2
3. Egyszerű család-háztartás						
<i>a) Házaspár gyermek nélkül</i>						
8	<i>Dobri (11 Doboya)</i>	1				2
<i>b) Házaspár gyermekkel</i>						
7	<i>Iru</i>	1	3			5
11	<i>Foymos</i>	1	2	3		7
14	<i>Thomas (9 carpentarius)</i>	1	3			5
18	<i>Budeu</i>	1	3	1		6
20	<i>Wolkan (13 Wolk)</i>	1		1		3
<i>c) Egyedülálló férfi gyermekkel</i>						
9	<i>Kechka</i>		1			2
10	<i>Sunda (10 Zunda)</i>		1			2
13	<i>Durguzlo (8)</i>		1			2
22	<i>Zulete (2 Zulaw frater Zalawa)</i>		2			3
<i>d) Egyedülálló nő gyermekkel</i>						
3	<i>Leanch relicta Pauli (6 Paul)</i>		1			2
12	<i>Juka mulier</i>		2			3
15	<i>Sceme mulier</i>		2	1		4
4. Kiterjesztett család-háztartás						
1	<i>Martinus (7)</i>	1			<i>Egidius, Petrus et Paulus frat- res Martini</i>	5
2	<i>Olifa</i>	1			<i>Petrus, Othmar fratres Olifa</i>	4
21	<i>Zalawa (1)</i>	1	2	2	<i>mater uxoris Zalawa</i>	7
23	<i>Michael cocus (3)</i>	1	1		<i>soror Michaelis</i>	4

3. táblázat folytatása

Itemek (háztartások) sorszám	Családfő	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
Összesen						
25	31 (21 férfi, 10 nő)	10	24	8	10	83
			32			
3. és 4. együtt						
17	17 (14 férfi, 3 nő)	10	24	8	7	66
			32			

() = Az 1272. szeptember 3-i oklevélben megnevezett családfők (névváltozatok a felsorolás sorrendjében.)

4. táblázat

Ábrahám (Tolna m.) 1272/73

Itemek (háztartások) sorszám	Családfő	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
1. Egyedül élők						
15	<i>Scenthus</i> (Dalacs)					1
2. 3. Egyszerű család-háztartások						
<i>a) Háaspár gyermek nélkül</i>						
5	<i>Sebastianus quartus filius Uxa</i> [vö. 4] (Csika)	1				2
10	<i>Ladislaus frater Rathe</i> [vö. 3] (Tengőd)	1				2
18	<i>Brathumer</i> (Döröcske)	1				2
<i>b) Háaspár gyermekkel</i>						
3	<i>Rathe</i> (Ábrahám)	1	2	2		6
4	<i>Uxa</i> } (Csika)	1	3	1		6
6	<i>Rathyn</i> } (Csika)	1	1			3
7	<i>Wodos</i> } (Bót)	1		3		5
8	<i>Dominicus</i> } (Bót)	1		1		3
9	<i>Therebuk</i> (Tengőd)	1	6	1		9
11	<i>Tholizlou</i> (Visz)	1	2			4
12	<i>Kereztes</i> } (Pikud)	1	3	2		7
13	<i>Krysianus</i> } (Pikud)	1	2	2		6
14	<i>Rathe</i> (Szakály)	1	3			5
16	<i>Bobon</i> } (Alfalu)	1	2			4
17	<i>Palka</i> } (Alfalu)	1	1			3
18	<i>Ivanka</i> } (Döröcske)	1	1			3
20	<i>Farkas</i> } (Döröcske)	1	2			4
<i>c) Özvegy nő gyermekkel</i>						
2	<i>relicta Damiani</i> (Ábrahám)		1			2

4. táblázat folytatása

<i>Itemek</i> (háztartások) sorszáma	Családfő (falu)	<i>uxor</i>	<i>filius</i>	<i>filia</i>	Egyéb családtag	<i>capita</i> összesen
4. Kiterjesztett család-háztartás						
1	<i>Pouka</i> (Ábrahám)	1		1	<i>cum matre</i>	4
Összesen	20 (19 férfi, 1 nő)	18	29	13	1	81
			42			
% és 3. és 4. együtt	19 (18 férfi, 1 nő)	18	29	13	1	80
			42			

5. táblázat

Az ábrahádi (Tolna m.) monostor négy falvának szolgálománya

Portiones in villa	1263. évi adomány			1272. évi állapot				összesen	A munka- eszköz való- színű megosz- lása 1263-ban
	Majs	Miklós	István	Servus családfelelős	feleség	gyermek	egyéb		
	adományai								
Ábrahám		8 capita servorum 1 aratrum bouvum 2 eque	4 boves 1 equa	Pouka*	1	1	mater	4	1 ekefogat 2 kanca
Csika	22 capita servorum 3 aratra bouvum 4 eque			Uxa	1	4		6	
Bót				Sebastianus filius Uxa*	1			2	1 ekefogat 2 kanca
Tengőd				Rathyn	1	1		3	
				Wodos	1	3		5	1 ekefogat
				Dominicus	1	1		3	2 kanca
				Therebuk	1	7		9	1 ekefogat 1 kanca
				Ladislaus frater Rathe antedictae*	1			2	
Összesen	30 szolgafő [7 család?] 4 1/2 ekefogat 7 kanca			10 család				42 szolgafő	

*Valószínű új családképződések 1263 és 1272 között.

6. táblázat
Háztartás típusok

	Egyedül élők	Nem-család háztartások	Egyszerű család-háztartások	Kiterjesztett család-háztartások	Háztartás/személy összesen
Palan, 1181	2 (25)	2 (25)	4 (50)		8/22
Mihály, 1198	10 (43,5)	1 (4,5)	12 (52)		23/69
Baracska, 1212	14 (32,5)	3 (7)	26 (60,5)		43/108
Nick, 1273	2 (8)	6 (24)	13 (52)	4 (16)	25/83
Ábrahám, 1272/73	1 (5)		18 (90)	1 (5)	20/81
Kassa, 1549	10 (8,4)	3 (2,5)	100 (84)	6 (5,1)	119/504

(): százalék kerekítve

7. táblázat
Fiú- és leánygyermek megoszlása

	<i>filiius</i>	<i>filia</i>	Összesen	Százalékos megoszlás (kerekítve)
Palan, 1181	6	3	9	66,6 : 33,3
Mihály, 1198	25	8	33	75 : 25*
Baracska, 1212	26	18	44	59 : 41
Nick, 1273	24	8	32	75 : 25
Ábrahám, 1272/73	29	13	42	69 : 31
Kassa, 1549	91	46	137	66,4 : 33,6

*Lehetséges, hogy 4 *libertinus* család esetében csak a fiúkat vették számba. De a 9 *servus* családnál is 19 : 8 (70 : 30 százalék) az arány.

8. táblázat
Háztartásonkénti gyermekszám

	Teljes populációban	Egyszerű és kiterjesztett család-háztartásokban (3. és 4. kategória)	Kisgyermekkel (5 éven alul) együtt*
Palan, 1181	1,12	2,25	[2,58]
Mihály, 1198	1,43**	2,75**	
Baracska, 1212	1,02	1,69	[1,91]
Nick, 1273	1,28 (1,4)***	1,88 (2,05)***	[2,15 (2,32)]***
Ábrahám, 1272/73	2,1	2,21	[2,5]
Kassa, 1549	1,31	1,47	[1,81]

*A populáció 70 ezreléke.

**A *filii parvuli* is számbavéve.

***Az 1272. évben megszökött három fiút is (*filiius Thome carpentarii*, *Thomas filiolus Petri* és *filiius coci Michaelis*) számolva; lásd 1, 14, 23. sorsz. háztartást.

9. táblázat

Háztartásonkénti fiúgyermekszám

	Teljes populációban	Egyszerű és kiterjesztett család-háztartásokban (3. és 4. kategória)
Arad, 1177	1	
Palan, 1181	0,75	1,5
Mihály, 1198	1,08	2,08
Tihany, 1221	0,91	
<i>iobagiones</i>	1,34	
<i>vinitores, agricole, servi</i>	0,72	
Baracska, 1212	0,6	1
Udvard, 1228	0,74	1,73
Nick, 1273	0,96 (1,08)	1,41 (1,58)
Ábrahám, 1272/73	1,45	1,52
Kassa, 1549	0,86*	0,97*

*Feltéve, hogy a 19 ismeretlen nemű gyermek kétharmada – az ismert neműek aránya szerint – fiú.

10. táblázat

Gyermekszám megoszlása a családokban

	Gyermekek száma							Család-háztartás összesen	Gyermek- telen	1–2 gyermek	3 és több gyermek	
	gyermek- telen	1	2	3	4	5	6					7
Palan, 1181			3	1					4	75	25	
Mihály, 1198		1	4		3		1		9	44	56	
Baracska, 1212	2	9	11	3	1				26	8	77	15
Nick, 1273	3	6	2	3	2	1			17	17	47	36
Ábrahám, 1272/73	3	6	3	2	3	1	1		19	16	47	37

11. táblázat

A család átlagos összetétele (3. és 4. kategória)

	Mihály, 1198	Baracska, 1212	Nick, 1273	Ábrahám, 1272/73	Kassa, 1549
Szülő	2	1,54	1,58	1,95	1,86
Összeírt gyermek	2,75**	1,69	1,88 (2,05)	2,21	1,47
Kisgyermek*		[0,22]	[0,27]	[0,29]	[0,35]
Rokon			0,41	0,05	0,11
Összesen	4,75	3,45	4,14 (4,31)	4,5	3,79

*Az összeírásból valószínűleg kimaradt 5 éven aluliak becsült adata (a populáció 70 ezreléke).

***Filii parvuli* is.